

ПРИЛОЗИ

ВЕЗА ИЗМЕЂУ ЦРНОЈЕВИЋА И ВУКОВИЋА ШТАМПАРИЈА

Ријечима Милана Ђ. Милићевића изговореним још 1893 — „да је свака добра књига нека мисаона свећа која разгони мрак из умова, те се тако и свако место, где су се књиге писале и штампале, мора сматрати као место знаменито, место свето“¹ ја ћу почети овај свој рад.

Тих знаменитих мјеста у којима су штампане књиге ћирилицом код нас има више. Прије свих — Обод и Цетиње, онда Грачаница, Милешева, Горажде, Мркшина црква, Рујански манастир, Београд итд. Знамените су биле и ћириличке штампарије у Венецији и Скадру, посебно она у Венецији, из које је изишао велики број књига.

С обзиром на поједине личности које се помињу у књигама из више ових штампарија, намеће се питање каквих је било (и да ли је уопште било) међу овим штампаријама узајамних веза. Овдје прије свега мислим на оне двије прве — Црнојевића и штампарију Божидара Вуковића у Венецији.

Нема сумње да је та веза постојала, јер је „Божидар Вуковић са још неколико Зећана типографа основао 1519. нашу штампарију“² Дакле, само двадесетак година пошто је усљед турске најезде она Црнојевића престала да ради.

В. Драговић каже да „је Б. Вуковић основао и словенску словоливницу, која је сигурно постојала и раније, па су свакако у њој израђена слова послужила за штампарију на Ободу, пренету доцније на Цетиње, за коју се знаде да је првом прорадила 1493. године. Из те словоливнице ношена су доцније слова и за друге штампарије, које су се оснивале и по нашим јужнословенским земљама и у Румунији“. Очигледно је да Драговић сматра да је постојала стална веза између штампара до Вуковића и штампа-

---

¹ Милан Ђ. Милићевић, *Старе српске штампарије*, Београд 1893, 4.

² Василије Драговић, *Штампарија Божидара Вуковића и Бугари, Зета*, бр. 12, год. X, Подгорица 1939, 9.

рије Црнојевића, за коју су слова изливана у Божидаревој словоливници у Венецији. Из тога произлази да је Божидар Вуковић био родоначелник и иницијатор прве ћириличке штампарије за чији рад су подједнако заслужни и Ђурађ Црнојевић и јеромонах Макарије. Они су још крајем XV вијека постали зачетници најмоћније и најмодерније културне тековине — штампе.

Божидар Вуковић се „будући у дослуху са Иваном Црнојевићем постарао те се у Зети створила штампарија и реченим (ћириличким — Б. Ш.) словима штампала црквене књиге“³. Штампане су за владавине Ђурђа Црнојевића са његовим повељенијем, како на тим књигама стоји. Иако нема тачног податка кад је штампарија почела да ради, познато је да је Октоих штампан 1493, а Псалтир 1495. године. За Јеванђеље и Молитвеник из ове штампарије то се не зна поуздано. Након што је Ђурађ Црнојевић напустио Црну Гору, напустио је своју отаџбину и Макарије са још седам штампара. Тиме је престала да ради штампарија на Цетињу. Међутим, штампање ћириличких књига се наставља 1519. године у Венецији. Управо ове двије штампарије су утрле пут „ћирилским словима и пресамa за доцније стварање малих наших штампарија на Балкану: у Трговишту, Београду, Горажду, Рујанском манастиру, Милешеву, Мркшиној цркви, Грачаници, Камењој Реци и Скадру“⁴.

Чини се да највеће заслуге за штампање књига у зетским штампаријама и за њихову повезаност припада управо Макарију и да зетска штампарија није само дјело Ђурђево. О томе постоји и једно важно свједочанство. То је молба дубровачког канцелара Луке Примојевића, писана 8. марта 1514. године, коју је он упутио Вијећу умољених да му се изда привилегија за отварање штампарије у Дубровнику. Примојевић говори о Црнојевићима и њиховој штампарији («... de simile lettere, che hanno comenzato Zarmoeuichi...») ⁵. Дакле, он употребљава множину, што свакако није случајно, јер је штампарија у Црној Гори била дјело више људи. Под утицајем Макарија „от Цетиње Горе“, Ђ. Црнојевић је и набавио штампарију у Венецији, граду трговине.

Иларион Руварац тврди да је Макарије са Ђурђем Црнојевићем отишао у Венецију 1496, па ту налази „полазиште и изодиште сарадње између „господина Ђурђа“ и „раба-божјег““. Ово мишљење добија сасвим реалну основу ако се имају у виду Ђурђево родбинске и политичке везе с Млецима и претходно Макаријево бављење у Венецији.

Потврду овога налазимо и код Божидара Вуковића, који 1519. у Венецији спомиње Пахомија „От Реке“. „То је онај калу-

³ С. Вулетић, *Споменик војводе Б. Вуковића у Подгорици*, Зета бр. 26, год. X, 1939, 2, 6.

⁴ Исто. стр. 2.

⁵ С. Järeček, *Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte*, *Archiv für slavische Philologie*, 21, 1899, 509.

ђер један од седам помагача јеромонаха Макарија који после 1496. напушта ове стране и одлази Б. Вуковићу у Венецију“.⁶

Три су основна мотива присутна код Божидара Вуковића при штампању књига: патриотизам и оданост правослаљу, наклоност штампарској култури и трговачки профит.

Први се мотив јасно уочава из његове биографије и жеље да штампарију из Венеције пренесе у отаџбину. Видећи да се масовно уништавају рукописе црквене књиге и да је нестала већина преписивача тих књига, он одлучи да се заложи за штампање ћириличких књига које су растуране по свим јужнословенским земљама.

После смрти Б. Вуковића рад на штампању ћириличких књига у Венецији наставио је његов син Вићенцо, а касније ничу штампарије у више мјеста на Балкану.

Сарађом „Властелина из Котора“ Јеронима Загуровића и Бугарина Јакова Трајкова, прештампано је више књига које је Трајков слао пријатељима и познаницима по Бугарској и Македонији, у првом реду Кара-Трифуну у Скопље, који је из своје књижаре распродавао црквене књиге по Македонији и Бугарској. Године 1569. прештампали су Цетињски *Псалтир*, а 1570. *Архијерејски чиновник*.

В. Драговић⁷ је 1939. године направио попис црквенословенских књига које су се налазиле у Народној библиотеци у Софији. На првом мјесту је *Псалтир* штампан на Цетињу 1495. године под уредништвом Макарија. *Псалтир* нема 17 листова на почетку и неколико унутар.

Венецијанских издања има више: *Псалтир са Часословцем* Божидара Вуковића, који је штампао свештеник Пахомије 1519. године, на којем недостаје више листова; два *Минеја* Божидара Вуковића из 1538. „око кога се трудио јеромонах Мојсије из Дечана, отечеством из Будимља, за вријеме дужда Андрије Гриши“; *Октоих петогласник* (5—8 гласа) Б. Вуковића из 1537. године, шест *Служабника* Божидаровог издања, сваки непотпун.

У Народној библиотеци у Софији налазе се и књиге које је штампао Вићенцо Вуковић: *Псалтир* из 1546. и 1561. године, *Свето Писмо* из 1547, затим два *Псалтира* Јеронима Загуровића, које је штампао Јаков Трајков из Софије 1570. у Божидаровој штампарији, и два *Триода*, један песни, штампан у Венецији 1590. године, а други цветни, штампан у Скадру 1563. године „в странах македонских, в отечество в граде Скендера Маистро Камило Занети“. Штампан га је Стефан из Скадра 1563, а обновио га је 1638. Петар Михалков.

⁶ В. Јовићевић, *Први југословенски штампар*, Зборник Правног факултета, год. VI, бр. 8—9, Титоград 1982, стр. 189.

⁷ Василије Драговић, *Штампарија Б. Вуковића и Бугари*, Зета 1939, бр. 13—14, год. X, стр. 9.

Један примјерак *Октоиха* петогласника, који су саставили Теодосије и Генадије, калуђери Манастира св. Саве у Милешеву а штампан је у Венецији 1537. у штампарији Божидара Вуковића, налази се у Манастиру Житомислићу у Херцеговини. Описао га је др Р. Симоновић у *Летопису Матице српске* бр. 4 за 1891. годину.⁸

Октоих у прилогу садржи слике Матере Божје, арх. Михаила, св. Николе и св. Димитрија. На првом листу је грб Б. Вуковића са једноглавим орлом и лавом. У предговору се каже: „Ѡзъ грѣшнїи и смѣренн Божидаръ въ велицѣи тоузѣ и печалн въ ѹ талскыѣ странахъ въ градѣ нарицаемѣ Ђвнетинѣ немогын изыти въ ѡчстны своемъ понеже видѣхъ попыраемы родѣ хрїтанскы ѡ исмаитень.... и поставихъ сынъ бѣлѣг мон вишеписани дарованин прѣжднимъ моимъ и мнѣ велициемъ кнѣсаромъ Карислоушемъ (v.) овладающаа римскимъ начелствомъ.... начеше се писати сіе кнѣги октонхъ фто ≠ЗМД (= 1536).

Упоређујући *Октоих* Црнојевића са *Октоихом* Б. Вуковића из 1537, Љ. Стојановић је дошао до закључка „да је ово издање служило Божидару као оригинал“⁹. В. Јагић, такође, сматра да је Б. Вуковић прештампао *Октоих* из штампарије Црнојевића. Исто-времено за оба ова издања он сматра да су под италијанским умјетничким утицајем, нарочито у орнаментици иницијала и по-јединим словним облицима (нпр. *М*).¹⁰ Љ. Стојановић чак истиче да је иницијал *У* у почетку петог гласа у ствари латиничко *У*.¹¹

Прекоморског утицаја има на заставицама, гдје се осјећа свјежина ренесансе, са примјесима готике, а слова су углавном западњачка. Нарочито су богато украшена иницијална слова: Б, К, Л и Ц. Ипак, „у сусрету венецијанског *quattrocento* и српске умјетничке традиције нема компромиса ради компромиса, већ Макарије у умјетничкој синтези испољава властити израз који говори о високом ликовном стваралаштву.¹²

Говорећи о Црнојевића штампарији Властимир Будимовић каже: „Лепота слова, нарочито иницијала, и остала техника ове штампарије била је савршена“¹³. Ми бисмо констатовали то исто и за штампарију Б. Вуковића. Заслуга за ову лијепу и познату техничку израду књига припада прије свих јеромонаху Макарију.

Колико су штампарије Црнојевића и Вуковића имале утицаја једна на другу илуструје садржај предговора *Празничном Минѣ-ју* Б. Вуковића и *Октоиху* Црнојевића. У оба предговора каже се да се штампају ове књиге због недостатка светих књига чему је крива „Измаилтска железна палица, не само бијући нас, него и

⁸ Р. Симоновић, Манастир Житомислић у Херцеговини, *Летопис Матице српске*. бр. 4, 1891, стр. 23.

⁹ Љ. Стојановић, *Октоих* петогласник, *Глас СКА* 66, 1903, 8—12.

¹⁰ V. Jagić, *Der erste Cetinjer Kirchendruck* I, 1894, 79.

¹¹ Љ. Стојановић, *Старе српске штампарије*, Београд, 1902, 10.

¹² В. Јовићевић, *Први југословенски штампар*, стр. 187.

¹³ В. Будимовић, *Историја српских штампарија*, Београд 1912, 83.

убијајући нас (Октоих)“, односно „исмаилићанско злостављање (Празнични Минеј)“.

Интересантан је и Поговор Трипјесана (Триода) који се налази у Манастиру Житомислићу, гдје се каже: *Изъ мѣншии Стефанъ ѿ града Скадра... потрѣдих се ѿ сихъ дѣшеполезныхъ книгъ... соверши се въ лѣто $\neq$ арѣа = 1561. месеца геноуара на $\tilde{S}$. въ вѣхранимъ градѣ Бенетскыиъ“*; што одговара поговору милешевског *Псалтира* из 1544. године — и написасмо *дѣшеполезнѣ книгѣ псалтир...* Оба ова цитата су под утицајем поговора из *Псалтира* Б. Вуковића.

О распрострањености књиге Б. Вуковића говорило се много пута. Још је Иван Кукуљевић Сакцински написао: „Књиге које су из његове (Божидарове) и његовог сина тискарне изашле, биаху много столетјах једино духовно благо нашега народа източне цркве. Па још и сада нема готово цркве източног обреда у којој се не би покрај новиих руских црквених књигах нашло којегод Божидарево дјело. Њему има посредно народ наш захвалити што се је у изочној цркви словенски језик, а ш њиме и крѣтјански закон у турској царевини уздржати могао“.¹⁴

Потврду ових ријечи Ивана Кукуљевића можемо наћи и данас у Црној Гори. И поред свих страдања, која су доживјели споменици културе у Црној Гори, скоро у свим црквама и манастирима могу се наћи поједина издања Б. Вуковића. Тако у цркви Св. Ђорђа у Титограду налазимо два *Празнична Минеја* овог штампара, мада оба непотпуна. Код примјерка чије су илустрације рађене у црно-бијелој техници послједња 24 листа написао је ручно, истим типом ћириличких слова, Теофан Марковић Даскал 1785, који је књигу рестаурирао, о чему постоји запис на крају књиге. Ни један примјерак нема предговора ни поговора, гдје се обично налазе и најзначајнији подаци о штампању књиге.

Условно назван први примјерак, онај који је боље опремљен, садржи 28 илустрација у боји и 433 листа текста, са грчким акценатским системом на свакој ријечи (варије, периспомене итд.). Посебно треба истаћи илустрације: Рођење Христово, Богородица са Христом, Св. Сава и Св. Симеон Српски, Успење Богородице („*вспеніе прѣстѣнѣ владчице наше вѣце“*), Св. Никола и Стефан Дечански, Св. Симеон Столник и Архиђакон Стефан, због своје љепоте и фигуративних представа — сцена и портрета, карактеристичних за издања Б. Вуковића. Исте су илустрације, додуше у црно-бијелој техници, и у другом примјерку их има 25, дакле, три мање него у првом: Архиђакон Стефан, Св. Петар и Павле и Успење Богородице.

Оба примјерка су богата разноврсним мотивима орнаментике. Дванаест различитих врста орнамената са текстом формира

¹⁴ *Arkiv za povjestnicu jugoslovensku*, књ. I, Загреб 1851, 131—132.

складну композицију листова наглашавајући и одвајајући кроз форму застава и вињета важна поглавља и истичући садржај. Графичку изражајност потенцира и црвено-црна штампа хармоничним односима површина. Посебно привлачи пажњу орнамент на првој страни (према ручној нумерацији), јер је у њему укомпонован грб Божидача Вуковића а обојен је разним бојама. Иницијална слова су црвене боје и рађена у више варијанти и величина.

Посебно је питање колико су издања Б. Вуковића утицала на издања осталих штампарија на Балкану. Чини се да је тај утицај био велики, како на опремање књига тако и на технику штампања. Интересантно је у том погледу *Јеванђеље* из 1552, које је штампано у Београду, а налази се у манастиру Подврху. Књига је штампана средствима и „повелѣнием господина Трѣтана Гоу-ндѣлика [Дувровчанина]. Трѣдих се ѿ семь писании азъ грѣшнихъ много шкандѣши, имѣши въ иноцѣхъ термоунахъ Маддрѣе, ѿ монастыра глѣ-маго Мрѣкшина црква иже ѿ влѣзъ Чрънѣ, Горы“.

У поговору се даље каже да „тогда же вѣсточнимъ странамъ шѣла-даюшомъ великомъ амурехъ Сѣлтанъ Сѣлеиманъ:“ „Сѣврѣшише се сѣ стѣе и Бжствѣнѣ кнѣгы. въ лѣто. Зѣ. (7060 = 1552) кро(г)у сѣнцѣ. д. (4) лѣтнѣ аѣ. (11) мѣца августѣ д. днѣ въ Бѣлградѣ,“.

За потврду дотирања изласка из штампе ове књиге веома је важан податак из поговора да у то вриеме источним странама владаше велики амир султан Сулејман. То је султан Сулејман II, чија владавина представља врхунац османлијске историје (био је султан од 1520. до 1566). Дакле, и у најтежим временима за наше народе књиге су штампане и растуране по црквама и манастирима да би испуниле своју историјску улогу.

На крају, скоро са сигурношћу може се тврдити да је штампарија Б. Вуковића наставила рад оне Црнојевића, прије свега захваљујући јеромонаху Макарију, главном стручњаку за штампарске послове у тој штампарији, који је, вјерује се, када је Ђ. Црнојевић морао напустити своју земљу крајем 1496, отишао заједно са њим. Један од сарадника и земљака Ђ. Црнојевића и „његов главни стручни радник на штампарским пословима“¹⁵ Божидар Вуковић — Подгоричанин, који је заједно са њим напустио Црну Гору, оснива у Венецији ћирилску штампарију, боље рећи наставља започето у Црној Гори, тако да данас имамо књиге изузетне вриједности, чиме се можемо поносити. На нама је да те вриједности очувамо и прослиједимо потомству на чување.

Др Божидар Шекуларац

¹⁵ Р. Драгићевић, Црногорске штампарије, Историјски записи, бр. 1—2, 1956, стр. 20—21.